

CARLES MANCHO

La Roma del segle IX

Rome in the 9th Century

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Edicions

ÍNDEX

La Roma del segle IX

9

Rome in the 9th Century

79

LA ROMA DEL SEGLE IX

*Al papa, que ja no hi és
i a la mama, que sempre hi és*

Aquest text és el resultat de la revisió de la conferència inaugural de les XVII Jornades de Cultures Medievals, organitzades per l'Institut de Recerca en Cultures Medievals (IRCVM), que va tenir lloc el 28 d'abril de 2017. Les reflexions que conté haurien estat impossibles sense la generositat dels companys del Departament d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona, que em van permetre de fer un any sabàtic a Roma durant el curs 2015-2016; del Dipartimento di Studi Umanistici de la Università degli Studi di Roma Tre, que m'hi va acollir com a *visiting professor*, i del fons bibliogràfic i meravellós espai d'estudi que és la Biblioteca de l'American Academy de Roma. Estic extraordinàriament agraït a A. Ballardini, G. Bordi, M. Caperna, R. Santangeli-Valenzani i A. Verardi.

La metropoli ha questa attrattiva in più, che attraverso ciò che è diventata si può ripensare con nostalgia a quella che era.

ITALO CALVINO,
«Maurilia», *Le città invisibili*

I

A l'*Inventari de poble*, M. Martí i Pol fa allò que molts tindríem la temptació de fer quan encarem un subjecte tan complex com ara una ciutat...

Dotze carrers,
un pont,
dos cinemes,
cinc cafès,
una església,
una plaça major,
dues places menors [...].

És a dir, enumerar un per un els elements que componen aquest *poble*. Fer-ho sobre la ciutat de Roma d'ara fa dotze segles és un exercici complex, potser impossible.

I això perquè una ciutat és un dispositiu molt complex i extremament fràgil, i si no disposem de totes les dades esdevé difícil examinar-ne cadascun dels mecanismes que la fan funcionar i analitzar-ne els moviments. Un simple error a l'hora de situar els centres del sistema comporta el risc de repetir els errors de Ptolemeu, uns càlculs completíssims i rigorosos per les eines del seu moment però que descriuen unes òrbites completament absurdes per als planetes i el Sol. I tanmateix el de Ptolemeu era un exercici necessari, amb una premissa errònia, potser l'única que es podia preveure en la seva època. «Hom no ha de témer la cerca de la veritat, fins i tot a desgrat de la pròpia consideració, i cal que alguns s'equivoquin per tal que molts facin via».¹

Amb tota seguretat, doncs, estudiar la ciutat de Roma pot no ser un exercici fàcil però, sens dubte, no és innecessari. Sovint iniciem el nostre curs sobre l'alta edat mitjana demanant als estudiants en quin

¹ «Man muß sich nicht scheuen, die Wahrheit auch zum Nachtheile seiner Achtung zu suchen, und einige müssen irren, damit viele richtig gehen». Amb aquesta meravellosa frase tanca Winckelmann el seu *Geschichte der Kunst des Alterthums*, Dresden, 1764: 431 (la traducció és nostra).

moment consideren que va desaparèixer l'Imperi Romà. La resposta és important per saber on ens cal començar l'estudi de l'edat mitjana. La pregunta, però, és una trampa; perquè la resposta correcta és que l'Imperi Romà, és a dir, l'estructura administrativa que li donava sentit, no ha desaparegut mai sinó que ha arribat fins als nostres dies concentrat en aproximadament 0,44 km² de territori, els que avui dia conformen l'*Status Civitatis Vaticanæ*. És allà on encara actualment es custodien l'administració, la llengua i la religió oficials de l'Imperi, pacientment arrodonits com un còdol per poder encaixar al segle XXI de manera tan inexplicable com estructural. Potser aquesta nostra resposta no sigui compartida per altres investigadors dedicats a l'estudi de la ciutat de Roma. Per a nosaltres és, en canvi, la premissa que guia l'anàlisi i una de les principals justificacions de l'interès de la Roma medieval com a camp d'estudi. Si a més admetéssim que això, en part, ho vam entendre llegint la trilogia de la *Fundació* d'Isaac Asimov, potser sorprendríem els lectors —i tot seguit ells ens desautoritzarien—, però per a nosaltres és la prova que qualsevol informació pot arribar a ser un estímul útil per a la recerca.

Atès que una de les transformacions més determinants i primerenques cap a les formes que redefiniran aquest Imperi Romà de manera més duradora, és a dir, la institució pontifícia, té lloc durant el segle ix, no creiem necessari insistir en la importància de conèixer Roma, la capital d'aquest imperi, en aquell segle.

Però si acceptem, per tant, la necessitat d'estudiar aquesta ciutat, cal que ho fem analitzant bé les premisses en què fonamentarem l'anàlisi. Per tal de fer-ho dedicarem una primera part a la reflexió teòrica, a mig camí entre la metodologia i l'epistemologia. No es tracta de presentar propostes tancades sinó reflexions sobre com encarar el problema, i que en aquest cas ens semblen més necessàries, si cap, que en d'altres. En la segona part, provarem d'explicar el poc que podem dir, per ara, del que hem entès sobre la ciutat de Roma al segle ix. Com a conclusió a aquesta anàlisi «clàssica», obrirem una finestra cap a d'altres camps del coneixement en cerca de noves preguntes.

Primer una definició contemporània de ciutat:

città. Centro abitato di dimensioni demografiche non correttamente definibili a priori, comunque non troppo modeste, sede di attività economiche in assoluta prevalenza extra-agricole e soprattutto terziarie, e pertanto in grado di fornire servizi alla propria popolazione e a quella di un ambito più o meno vasto che ne costituisce il bacino d'utenza (o l'area di influenza). *Dizionario di Storia* (2010), Treccani online, 2017/4/19.

ville. Milieu géographique et social formé par une réunion organique et relativement considérable de constructions et dont les habitants travaillent, pour la plupart, à l'intérieur de l'agglomération, au commerce, à l'industrie, à l'administration. *Le Petit Robert*.

city. relatively permanent and highly organized centre of population, of greater size or importance than a town or village. *Encyclopaedia Britannica online*, 2017/4/19.

ciutat. Lloc d'assentament humà i de construcció estable, les dimensions del qual són en funció de nombroses i diferents consideracions. *Enciclopedia.cat*, 2017/4/19.

Com podem comprovar, les definicions contemporànies no són gaire precises sobre què és una ciutat. Tal vegada ens pot ser més útil, atès el moment que ens interessa, saber què en deia Isidor de Sevilla sobre què considerava una ciutat.

La ciutat és una munió de persones unides per vincles de societat, i rep aquest nom per llurs ciutadans, és a dir, pels mateixos habitants de l'urbs [perquè concentra i inclou la vida de molta gent]. *Urbs* designa les muralles, mentre *civitas* no fa referència a llurs pedres, sinó a llurs habitants.²

El poble s'anomena així perquè està integrat únicament per cases; o bé perquè només té carrers i està mancat de muralles. No té, per tant, la defensa que proporcionen les muralles. Això no obstant, també s'anomenen *vici* (barris) els grups de cases d'una ciutat. El *vicus* rep el nom del fet que «a vegades» fa de ciutat, o perquè només disposa de «vies» i no de muralles.³

2 «Civitas est hominum multitudo societatis vinculo adunata, dicta a civibus, id est ab ipsis incolis urbis [pro eo quod plurimorum consciscat et contineat vitas]. Nam urbs ipsa mœnia sunt, civitas autem non saxa, sed habitatores vocantur». *Etymologiarum*, xv, 2, 1.

3 «Vicus autem dictus ab ipsis tantum habitationibus, vel quod

Com veiem, molt més concret.

El més interessant d'aquesta definició és que, en aquest context medieval, tant *urbs* com *civitas* perden qualsevol connotació administrativa o legal, i n'adopten una de material, «*mœnia vel saxa*», per utilitzar les paraules d'Isidor o associativa, «*hominum multitudo societatis vinculo adunata*». De fet, segons L. Pani Ermini, a partir del segle vi normalment el terme *civitas* s'emptra per parlar de ciutat, mentre que el d'*urbs* decau i queda limitat a les referències a Roma i Constantinoble, que només són dues excepcions, aspecte sobre el qual tornarem.

La ciutat i el desig

Ja Sèneca explicava l'atracció que Roma exercia en els ciutadans de l'Imperi, els quals, «[...] empesos per necessitats administratives, per interessos luxuriosos o el vici, pel desig de fer-hi estudis o de participar a les

vias habeat tantum sine muris. Est autem sine munitione murorum; licet et vici dicantur ipsæ habitationes urbis. Dictus autem vicus eo quod sit vice civitatis, vel quod vias habeat tantum sine muris». *Ibidem*, xv, 2, 12.

festes»,⁴ hi afluïen des de qualsevol part del món. Encara avui dia per molts d'aquests motius, als quals caldria afegir el pitjor dels vicis, és a dir, el turisme, la ciutat segueix exercint una gran fascinació, especialment en els no romans.

La ciutat magnífica que descriuen els antics autors llatins va anar deixant de ser-ho físicament a partir del moment que Roma ja no va ser la capital de l'Imperi, i tanmateix, i lligada per sempre més a la nova religió, va anar esdevenint, pas a pas, capital d'un Imperi que aniria creixent al llarg del segle. L'edat mitjana va ser, en un cert sentit, el de la lluita contra la veritable capital, Constantinoble, que no va saber o no va poder imposar-se. Avui no en conserva ni el nom.

Gairebé és inevitable que la fascinació envoltada de misteri sigui més important com més enrere ens desplacem en el temps; com més es rarifica l'existència de ciutats. L'interès per Roma es pot seguir al llarg

4 «Ex municipiis et coloniis suis, ex toto denique orbe terrarum confluxerunt: alios adduxit ambitio, alios necessitas officii publici, alios inposita legatio, alios luxuria opportunum et opulentum vitiis locum quaerens, alios liberalium studiorum cupiditas, alios spectacula». *Ad Helviam matrem de Consolatione*, VI, 2 (www.thelatinlibrary.com/sen/sen.consolatione3.shtml).

de tota l'època moderna en la magnífica obra de Ludwig Schudt (1930; Caldana, 2003). I tot i que és difícil fer-ne cabal per a l'edat mitjana, n'hi ha prou de llegir els *Mirabilia urbis Romæ* per copsar la fascinació que despertaven les ruïnes de l'urbs.

A causa de la conquesta musulmana de Jerusalem i els *loca sancta*, durant el segle VII Roma esdevingué el centre de pelegrinatge més important de la cristianitat. Potser això, afegit a molts altres factors, justifica l'aparició d'un seguit de textos al llarg d'aquell segle que ens informen especialment dels aspectes cristians de la ciutat, com ara el *Catàleg dels cementiris de Roma* (Valentini, Zucchetti 1942: 49-66), la *Notitia ecclesiarum urbis Romæ* (Eiusdem: 67-99), el *De locis sanctis martyrum quæ sunt foris civitatis Romæ. Ecclesiæ quæ intus Romæ habentur* (Eiusdem: 101-131). Ja dins del segle VIII, o potser del IX, i molt més interessants són els tres textos continguts en el còdex 326 d'Einsiedeln (Eiusdem: 100-209), en què trobem un recull epigràfic de la ciutat de Roma, la *Descripció de les muralles de la ciutat* i, sobretot, l'*Itinerari*. Aquest document, que ha de ser anterior al 817, és força complex i encara l'hem d'acabar d'entendre. En tot cas, ens presenta un seguit de fins a onze recorreguts per l'interior de la

ciutat en què s'esmenten tant els edificis cristians com els pagans. En tots tres casos l'interès dels autors dels textos és la ciutat en conjunt; per tant, sense escindir la part cristiana de la no cristiana.

Si aquest itinerari és el reflex d'un mapa veritable, o no, és una discussió encara en curs, amb partidaris i detractors. Christian Hülsen n'estava convençut i en dreçà una imatge circular com la que se suposa que tenia Carlemany de la mateixa Roma en una taula d'or i argent a Aquisgrà, segons explica Eginard a la *Vita Karoli Magni*.

A partir del segle ^{xiv}, comencen a quedar enrere les plantes ideals de la ciutat; aleshores ens apareix una Roma monumental. Això és el que mostra la planta feta per Alessandro Strozzi el 1474, per exemple. Ens cal arribar, però, al segle ^{xvi}, per començar a trobar plantes de la ciutat que recullin de manera rigorosa què hi havia, com la de Leonardo Bufalini del 1550⁵ o, millor encara, la de Mario Cartaro del 1576, interessant perquè ens mostra just el moment posterior a la creació de la nova xarxa viària gregoriano-sixtina que ja

⁵ La podeu consultar a: www3.iath.virginia.edu/waters/bufalini.html

havia començat a fer «estralls», tot aproximant la ciutat al que és avui.

Hi ha una altra cartografia que ha estat, però, poc utilitzada, possiblement perquè no reproduïx la ciutat en planta, tot i ser extraordinàriament precisa. Ens referim a les vistes de ciutats europees d'Anton van den Wijngaerde, que durant els anys centrals del segle XVI treballà per al rei espanyol Felip II amb finalitats militars, tot realitzant, entre moltes d'altres, diverses vistes de Roma.⁶

Aquests són alguns dels elements que, junt amb les restes sempre visibles o les recuperades al llarg dels anys mitjançant l'arqueologia, configuren les nostres fonts d'informació per dreçar l'*inventari de l'urbs* i que des dels treballs de R. Lanciani fins a l'*Atlante* d'A. Carandini, passant pel *Lexicon topographicum urbis Romæ*, ens ofereixen un panorama cada vegada més precís del que coneixem.

Al costat de tot plegat, un document essencial per conèixer la configuració de la ciutat, però sobretot

6 En línia podeu consultar l'exemple conservat al Metropolitan Museum de Nova York: metmuseum.org/art/collection/search/348381.